

Croatica XXIII/XXIV (1992/1993) - 37/38/39 Zagreb

Izvorni znanstveni članak

Stjepan Damjanović

HRVATSKI GLAGOLJAŠI I POČECI HRVATSKOGA
KNJIŽEVNOG JEZIKA

UDK 808.62(091) • 003.349.12

Od IX. (X.) do početka XVI. stoljeća hrvatska se kultura služila trima pismima: glagoljicom, zapadnom ćirilicom (bosanicom) i latinicom, ostvarujući kroza sve tekstove organsku cjelovitost koja će se izgubiti u XVI, a obnoviti u XIX. stoljeću. Tako se tek od Ljudevita Gaja može jedan književni jezik zvati standardnim, za razliku od pojma književni jezik. U raspravi se posebno opisuju glagoljaški amalgamirani tekstovi, koji sadrže elemente crkvenoslavenskoga jezika i hrvatskih narodnih idioma, u prvom redu čakavštine, ali i kajkavštine.

1. Kada bi nam kakav sretan slučaj ili izniman napor na jednoj izložbi skupio baš sve što nam se sačuvalo od onoga što je hrvatskim idiomima bilježeno u srednjem vijeku, svaki bi posjetitelj otrpve zapazio da je hrvatski jezik u tom razdoblju bilježen trima pismenima: glagoljicom, bosanicom (bosančicom, zapadnom ćirilicom) i latinicom. Ako bi grada bila izložena po stoljećima, odmah bi se uočavalo da u prva dva stoljeća (10, 11) imamo samo glagoljicu, u naredna dva (12, 13) glagoljicu i bosanicu, a tek u 14. i 15. tim se »domaćim« grafijama pridružuje i latinica. Udio tekstova pisanih hrvatskim jezikom i latinicom ne bi na tako zamišljenoj izložbi bio osobit i iz njega se nikako ne bi moglo zaključiti da će upravo latinica u kasnijim stoljećima postati općehrvatskim pismom. To, međutim, uopće nije čudno uzme li se u obzir da kroz sva rečena stoljeća, a naravno i prije, žive na hrvatskom tlu latinskim jezikom pisani tekstovi pa je latinica treće hrvatsko pismo samo kada gledamo tekstove pisane hrvatskim idiomima, ali što se kulturnog prostora tiče, ona je od glagoljice i ćirilice starija, a nipošto nije nevažno i to da latinski kameni spomenici bilježe slavenska imena hrvatskih vladara i da se na latinskim kodeksima ispisuju glose na hrvatskom jeziku, tj. da i hrvatski kulturni krugovi sudjeluju u procesu koji je Hrabar nazvao pisanjem bez reda, bez sustava.¹ Oni su nositelji još jednoga procesa koji će se kasnije sve više razgranati, procesa latinsko-slavenske (hrvatske) simbioze kao jedne od temeljnih značajki hrvatskoga književnog srednjovjekovlja.

I pojava ćirilice na hrvatskom tlu uklapa se u šire kontekste miješanja dvaju pisama koje počinje u sam osvit slavenske pismenosti, praktički u samom početku ćirilometodskog djela. Miješanje ćiriličkih i glagoljičkih slova te izmjena cijelih natpisa poznatih iz Simeunove crkve u Preslavu, u dobrudžanskom selu Besarabu, u sabornoj crkvi u Novgorodu ćirilčke bilješke u glagoljičkom kanonskom *Zografskom evanđelju* itd.

¹ U tom se kontekstu obično spominju glose u *Radonovoj Bibliji*, natpis na krstionici kneza Višeslava, zapisi imena uglednika u *Cedadskom rukopisu*, a u novije vrijeme osobito se naglašava značenje karolinom uklesanog natpisa župana Godečaja na nadvorju crkve sv. Križa u Ninu (oko 800. godine), natpis đakona Dobre (oko 1080) i »tepcije« Ljubomira (1088–1089) u crkvi sv. Petra u Kaštelima. Naime u imenima i feudalnom terminu »tepci« uporabljeni su »osebujni vijugavi znaci za naše palatale (č, ž)«. Usp. o tome: E. Hercigonja, *Mjesto i udio hrvatske književnosti u književnom procesu slavenskog srednjovjekovlja*, *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, zbornik, uredili A. Flaker i K. Pranjić, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1978, str. 85–136; o ovom problemu napose na str. 101–102. Do nas su stigli samo rudimenti takvih pokušaja, ali Hercigonja ispravno zaključuje da su takvi pokušaji prilagođavanja latinice hrvatskom fonološkom sustavu morali biti češći jer to pokazuju »najraniji konzistentni tekst pisan latinicom *Red i zachon od primglenia na dil dobroga cignenia sestar nasich suetoga otca Dominicha* (god. 1345)«, pa zatim iz istog su vremena i »pročučeni stihovi latiničke *Pohvale Gospi* (poznate kao *Šibenska molitva*) te *Žića svetih otaca*...« jer oni navode »na zaključak o jednoj duljoj tradiciji pisanja hrvatskih tekstova latinicom« (Hercigonja, nav. djelo, str. 102).

imaju puno svojih paralela u hrvatskoj pismenoj tradiciji prije pojave *Povaljske listine* i *Povaljskog praga* iz 1184. (sačuvanih u prijepisu iz 13. st.) prvih konzistentnih hrvatskih tekstova pisanih bosanicom, tj. grafijom iz kurzivnih ćirilčkih oblika, ali s toliko morfoloških zasebnosti da o njoj možemo govoriti i kao o zasebnom grafijskom sustavu. To se pismo ustalilo u Poljičkoj kneževini, proširilo se na srednju Dalmaciju i Dubrovačku Republiku, ali je ipak stiglo na hrvatske prostore prekasno da bi postalo općehrvatskim grafijskim sustavom.²

Prije no što se posvetimo najjačoj hrvatskoj srednjovjekovnoj pismenoj sastavnici – onoj glagoljičkoj – valja nam upozoriti na nešto što se, iz različitih razloga, često prešućivalo, mada su najpozvaniji istraživači na to jasno ukazivali: naime, unatoč tomu što je tropismena, srednjovjekovna književnost stvarana na hrvatskim idiomima jedna je i jedinstvena, ne samo po tome što ju je kasniji slijed događaja »uključio« u hrvatsku kulturu, nego je ona to po svojim književnosnim osobinama, po svome jeziku i po svojoj publici. Pokrajinska razdrobljenost počinje u 16. stoljeću.³ To je važno imati na umu stoga što se nerijetko hrvatskom ilirizmu pripisuje u zaslugu da je objedinio sastavnice koje nikada nisu funkcionirale kao jedinstven kulturni prostor. Istina je drukčija: samo je iznova uspostavljeno već u srednjem vijeku postojeće jedinstvo.

2. Glagoljička je sastavnica u hrvatskom književnom srednjovjekovlju prevladavajuća ne samo količinom i kakvoćom tekstova, nego i po već spomenutoj činjenici da se za dio hrvatskih latiničkih i bosaničkih tekstova može dokazati njihova vezanost uz glagoljičke matice. Hrvatski su glagoljaši, kao što je to dobro poznato, osobito dugo i uporno čuvali ćirilometodsku tradiciju i prvo slavensko pismo. Namrli su hrvatskoj kul-

² O bosanici (bosančici, zapadnoj ćirilici), o njezinu geografskom rasprostranju, udjelu u hrvatskom književnom srednjovjekovlju, posebnostima kao grafijskog sustava te razlozima zašto nije mogla postati općehrvatskim pismom, vidi u ovim novijim radovima: E. Hercigonja, nav. dj. u bilješki 1, D. Brozović, *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti, Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, zbornik, uredili A. Flaker i K. Pranjić, Zavod za znanost o književni Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1978, str. 9–83; B. Fučić, *Granična područja glagoljice i ćirilice*, Brački zbornik 15, Supetar 1987, str. 17–18; A. Nazor, *Ćirilica i glagoljaši*, Brački zbornik 15, Supetar 1987, str. 78–83. te u drugim priložima spomenutih i drugih autora.

³ Za neke latiničke i bosaničke srednjovjekovne hrvatske tekstove hrvatska je filologija dokazala da su u najužoj vezi s glagoljičkima. To se osobito odnosi na lekcionare, oficije, psaltire pa i druge dijelove liturgijskog dijela srednjovjekovnog hrvatskog književnog korpusa. O tome vidi npr. F. Fancev, *Latinički spomenici hrvatske crkvene književnosti 14. i 15. vijeka i njihov odnos prema crkvenoslavenskoj književnosti hrvatske glagolske crkve*, predgovor knjizi *Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psalir* – dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14. i 15. vijeka, *Djela IAZU 31*, Zagreb 1934, I-CXV; E. Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja, Pisana riječ u Hrvatskoj*, Zagreb 1986, str. 39–79.

turi mnoštvo tekstova različitih po svojoj namjeni. Brojnost i kakvoća sačuvanoga svjedoči o značajnoj i razgranatoj kulturnoj djelatnosti, a neke njezine plodove su teška vremena i uništila. Iako iznimno značajna, glagoljička sastavnica hrvatske kulture sve do naših je dana, uz časte iznimke, prikazivana u hrvatskoj filologiji pojednostavljeno pa je tako stvoren lik popa glagoljaša odanog svome narodu, ali neukog. Čak ni istraživači koji su zamijetili iznimnu pisarsku vještinu u glagoljičkim kodeksima, često vrlo uspjele iluminacije, poznavanje notarskih formulacija, znanje stranih jezika i prevoditeljsko umijeće, nerijetko vrlo iznijansiran i funkcionalan jezik, ni takvi se istraživači nisu pitali kako je sve to moguće povezati s neukošću i siromaštvom. Činjenica da su glagoljaši tri desetljeća nakon Gutenberga otisnuli *Misal po zakonu rimskoga dvora* (1483), prvu hrvatsku i južnoslavensku tiskanu knjigu, prvi evropski misal koji nije tiskan latinicom i na latinskom jeziku, također nije potakla mnoge istraživače da napuste stalno i nekritički prežvakavane stavove o gospodarskom siromaštvu, socijalnoj omeđenosti i posvemašnjoj neukosti glagoljaškog klera. Prvi koji je na nekoliko mjesta i na različite načine unio sumnju u takve stavove bio je Vatroslav Jagić, napose u svojim mladim danima, ali cjelovitiju i argumentiraniju obradu glagoljaških fenomena morali smo čekati praktički do naših dana kada su Josip Hamm, Vjekoslav Štefanić i nekoliko uspješnih istraživača u Staroslavenskom zavodu »Svetozar Ritig« (Biserka Grabar, Josip Tandarić, Anica Nazor, Ivanka Petrović) počeli strpljivo i uporno istraživati pojedine aspekte glagoljičkog fenomena. Njima valja pridružiti značajne radove Branka Fučića i Josipa Bratulića. Prekretnicu su ipak najviše učinili radovi Eduarda Hercigonje. Njegova iscrpljujuća istraživanja i svježja promišljanja ukupne problematike nalaze se u brojnim radovima,⁴ a rezultate, ni one najznačajnije, nije ovdje moguće ni ukratko naznačiti. Za našu će temu biti od važnosti da kažemo kako Hercigonja posreduje sliku glagoljaštva kao sredine utemeljene na slavenskom tradicionalizmu (kada je riječ o liturgiji i pismu), sredine koja je u tom smislu zatvorena, (jer je to uvjet očuvanja narodne posebnosti), ali koja se nije izolirala od strujanja srednjoevropske kulture. Dostignuća drugih kultura – da, tuđi jezik ne, poštovanje autoriteta Rimske kurije – da, priznavanje premoći latinskoga jezika – ne! Pokazao je da su brojni istraživači sliku stanja poslije 15. stoljeća (kada počinje pad i životarenje glagoljaške sredine) projicirali na ranija stoljeća napretka i nesumnjivih dostignuća utemeljenih i na razmjerno vrlo solidnim gospodarskim temeljima. Utvrdivši horizontalnu usmjerenost glagoljičkog djelovanja Hercigonja je tu njihovu želju da bu-

⁴ Osim radova citiranih u prethodnim bilješkama treba spomenuti i dvije Hercigonjine knjige koje nijedno buduće ambicioznije istraživanje hrvatske srednjovjekovne književnosti ne može mimoći: 1. *Srednjovjekovna književnost, Povijest hrvatske književnosti*, knj. 2, Zagreb 1975. i 2. *Nad iskonom hrvatske knjige*, Zagreb 1983.

du razumljivi na što širem području, da pišu i za priproste, a ne samo za učene, doveo u izravnu vezu sa strukturiranjem jezika u njihovim djelima, prvenstveno s uvođenjem hrvatskih idioma u neliturgijske tekstove i označio njihov pismeni izraz kao »pregnantan iskaz jedne nepokorive etničke i kulturne samosvijesti«. Sam je u mnogo navrata analizirao taj izraz tražeći i nalazeći u njemu brojne elemente srednjovjekovne »ars verborum«. Ta i druga istraživanja pokazala su da nema ništa ni od one, nezahtjevnom primatelju tako drage i bliske, pojednostavljene opreke *latinaši–glagoljaši*, da je riječ o mnogo složenijem odnosu koji se nipošto nije iscrpio samo u protivštinama. Postalo je vidljivim da su poznati glagoljaški pisci nerijetko istaknuti humanisti koji se biranom latinštinom predstavljaju Evropi.⁵ Tako je stvoren okvir u kome se hrvatska filologija mogla uhvatiti u koštac i s posebnim problemima, među kojima nemalu važnost ima pitanje o udjelu glagoljaša u oblikovanju raznovrsnih hrvatskih pisanih idioma, kojem pitanju želimo posvetiti i naredne retke.

3. Svojedobno sam predložio shemu kojom se u najgrubljim crtama prikazuje kojim su jezičnim idiomima pisani glagoljaški tekstovi 15. stoljeća:

LITURGIJA LITERATURA PRAVO

HRVATSKA REDAKCIJA OPĆESLAVENSKOG KNJIŽEVNOG (STAROSLAVENSKOG) JEZIKA	+	-	-
ČAKAVSKO-CRKVENOSLAVENSKI AMALGAM	-	+	-
ČAKAVSKI	-	±	+

Takva shema nije ni kad je prvi put ponuđena⁶ pretendirala na iscrpnost jer bi se i kod drugog i kod trećeg idioma uz čakavski mogao spomenuti i kajkavski za tekstove iz 15. stoljeća, jer se čakavski osim pravnih tekstova javlja i u epigrafici, grafitima, u kolofonima i rubrikama liturgijskih kodeksa te u bilješkama na marginama rukopisa, jer i u pravnim tekstovima kadšto, napose u uvodnim i završnim formulama, dolazi

⁵ Spomenut ćemo neke: Novak Disislavić iz plemena Mogorovića, pisac i iluminator čuvenog glagoljičkog *Novakova misala* (1386), inače magister i kraljevski vitez Ludovika I. Anžuvinca; Franjo Jožefić, senjski biskup, diplomat u službi Ivana Zapolje; Jeronim Vidulić, djelatnik iz zadarskog književnog kruga 15. stoljeća, Georgius de Slavonia (Juraj iz Slavonije) sorbonski student i nastavnik, poliglota i teološki pisac; biskup Nikola Modruški, autor poznatog traktata u obranu slavenskog bogoslužja i znatan latinski humanistički pisac što se isto može reći i za biskupa Šimuna Kožičića, pokretača i rukovoditelja riječke glagoljičke tiskare. Vidi o tome: E. Hercigonja, djela navedena u bilješci 4; R. Katičić, *Korijeni i pretpostavke hrvatske renesansne književnosti*, Studia Slavica Hung. XXV, Budimpešta 1979.

⁶ Usp. Stj. Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka HFD, Zagreb 1984.

staroslavenski kao dio posvećene tradicije i dokaz da pisar zna svoj posao, a to znanje uključuje i nešto više od znanja vlastitog narodnog (čakavskog) idioma. Ono do čega mi je (bilo) osobito stalo jest da uočljivom postane činjenica kako hrvatski idiomi zajedno s hrvatskom redakcijom prvoga slavenskog književnog jezika »udruženi« opslužuju sve civilizacijske potrebe hrvatske sredine, odnosno određenih njezinih slojeva, kao što to u istoj sredini za drugi (u pravilu viši) sloj čini latinski sam. Glagoljaši su »zauzeli« onaj međuprostor o kome govori D. Brozović,⁷ međuprostor između najviših slojeva (koji se služe latinskim) i najnižih slojeva (kojima je dostatan za skromne civilizacijske potrebe njihov dijalekt). To je prostor u kome se, što se jezika pismenosti tiče, postavlja pitanje odabira između svojega i tuđega, a promatrajući takve okolnosti iz današnje perspektive nameće nam se pitanje statusa općeslavenskoga književnog (staroslavenskog) jezika. Kada stiže na hrvatske prostore, uostalom kao i na druge, on, barem načelno, ima status jednak latinskom, tj. i on je nadnacionalno (međunarodno) sredstvo priopćavanja pa se u tom smislu s pravom govori o trojezičnoj (latinski-staroslavenski-hrvatski) hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi. S druge strane, u slučajevima kada je neki književni jezik strukturno jako blizak nekim govorima, onda govornici obično jače zapažaju podudarnosti, nego razlike, barem u slučajevima kada na istom prostoru funkcionira i književni jezik strukturno dalek (u ovom slučaju latinski). Na slavenskim prostorima tako je morao biti doživljavan i staroslavenski, mada je i on strani jezik i mada je u odnosu na druge slavenske jezike nosio u sebi više razlika, nego što su ih oni, u vrijeme početaka slavenske pismenosti, imali jedni u odnosu na druge. Za hrvatsku situaciju od osobite je važnosti odgovoriti na pitanje jesu li hrvatski glagoljaši uopće znali (dobro) staroslavenski. To je pitanje izazvala nešto veća prisutnost narodnih (čakavskih) elemenata u liturgijskim tekstovima i posvemašnje miješanje staroslavenskih, čakavskih i kajkavskih elemenata u neliturgijskim tekstovima. Odgovarajući na nj moramo poći od liturgijskih hrvatskoglagoljskih tekstova i od činjenice da »tu građu možemo podijeliti u dvije skupine tekstova: jedno su tekstovi nasljeđeni iz ranijih razdoblja i kasnije samo prepisivani, a u prepisivanju su unesene i hrvatskočakavske osobine u njihov jezik, drugo su tekstovi koji su kod nas prevedeni s latinskog na crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije«.⁸ Da bismo utvrdili koliko hrvatski glagoljaši poznaju normu prvog slavenskog književnog jezika, važni su nam ovi drugi, tj. izravno s latinskog prevedeni tekstovi. Oni se ne mogu uključiti u ono »ispomaganje« kakvo je bilo između književnih djelatnika u pravoslavnim slavenskim sredinama; od njih ih dijeli obred; od katoličkog zapada dijeli ih liturgijski jezik. Hrvatski se glagoljaši, kako je to višeput pokazao

⁷ Usp. D. Brozović, djelo navedeno u bilješci 2.

⁸ J. Tandarić, *Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagoljskom ritualu*, Slovo 32–33, Zagreb 1983, str. 53–83; citat sa str. 58.

J. Tandarić, nalaze u velikim iskušenjima i to u vrijeme kada je glagoljička knjiga u zamahu: poslije privilegija pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu (1248) i omišaljskim benediktincima (1252). Tandarić, inače vrlo oprezan u zaključcima, odrješito zaključuje, nakon detaljne analize, da su glagoljaši dobro znali i latinski i staroslavenski; prevodili su često na upravo klasičan staroslavenski jezik hrvatske redakcije i svaka je rasprava o njihovu nepoznavanju staroslavenske norme i njihovoj općoj neukosti – bespredmetna.⁹

Glagoljaši su, dakle, znali normu i ta činjenica baca novo svjetlo i na jezik neliturgijskog dijela njihova korpusa. Miješanje sustava u tim tekstovima posljedica je *stava* a ne *neznanja*. Naravno, to ne znači da nije bilo i neznanja jer nikad nije (bilo) tako da svi jednako dobro poznaju književnojezičnu normu i da se prema njoj jednako odnose. Relativna labilnost normi književnih jezika u vrijeme prije oblikovanja nacije dovela je u nedoumicu istraživače: određene navike prepoznavali su u mnogim tekstovima, ali je sloboda realiziranja ovih ili onih jezičnih sadržaja kadšto tako bila velika da navodi na pomisao kako norme uopće i nema. U hrvatskoglagoljskim tekstovima supostoje dvije norme: norma općeslavenskog književnog (staroslavenskog) jezika i norma književne čakavštine. Autori pišu ponekad u skladu s prvom (liturgijski tekstovi), ponekad u skladu s drugom (pravni tekstovi), a jedan dio glagoljaškog korpusa, i to znatan, karakterističan je po supostojanju elemenata i po interferiranju normi (to se odnosi prije svega na beletristiku, napose na onu u hrvatskoglagoljskim zbornicima).¹⁰

4. U znanstvenim paleoslavističkim radovima i onima udžbeničkog karaktera obično se govori o kanonskim staroslavenskim tekstovima (oni nastalim do kraja 11. stoljeća) za koje se kaže da, unatoč nekim jezičnim inovacijama koje ukazuju na prostor na kome su tekstovi nastali, prilično vjerno zrcale jezik prvih ćirilometodskih izgubljenih prijevoda iz 9. stoljeća, a one od 12. stoljeća dalje obično se podvodi pod nazive redakcija ili recenzija (češko-moravska, ruska... itd.). Pritom se kaže da

⁹ J. Tandarić, *Staroslavenski jezik hrvatskih glagoljaša*, Prilozi za VIII međunarodni slavistički kongres, HFD, Zagreb 1978, str. 115–124. U toj raspravi autor donosi puno primjera izvrsnog prevodenja.

¹⁰ Hrvatskoglagoljski zbornici, što se jezika tiče, prilično su vjerna slika stanja u ukupnom glagoljaškom korpusu. Njihov je jezik »obilježen karakterističnim supostojanjem triju književnih varijanata: čten'ě, thmačen'ě, govoren'ě i kapituli tih voluminoznih neliturgijskih kompilacija pisani su: a) crkvenoslavenskim jezikom hrvatskoga tipa (ponekad s inovacijskim značajkama u leksiku, fonetici, fonologiji i sintaksi intenzivnije izraženim nego što je to kod spisa liturgijske funkcionalnosti, b) prelaznim tipom jezika – kompleksnom hibridnom strukturom u kojoj se, s varijabilnom čestotom ukrštaju sustavske crte crkvenoslavenskog i narodnog jezika, c) narodnim jezikom (čakavskim ili čakavsko-kajkavskim – rjeđe se štokavskim infiltratom – i sporadičkim crkvenoslavizacijama tek kao činiteљem književne manire, oznakom »više g stila«) – E. Hercigonja, *Metodološke pretpostavke jezikoslovne analize hrvatskoglagoljskih zbornika 14–16. stoljeća*, Filološka 8, Zagreb 1978, str. 147–153.

je redakcija nenamjerno, nehوتيčno mijenjanje staroslavenskog teksta pod utjecajem piščeva govora ili govora njegova kraja, a recenzija je svjesno, namjerno mijenjanje. Takvo razlikovanje teško je braniti jer kada su npr. kroz cijeli tekst zamijenjeni svi nazali ili je koja druga promjena dosljedno provedena, ili pak više njih, onda se ne može govoriti o spontanosti. Odnos kanonskog staroslavenskog prema tzv. redakcijama u mnogočemu se neobjašnjen kao i odnos među pojedinim redakcijama. Ne možemo se zadovoljiti time da se navede pet-šest osobina neke nacionalne redakcije općeslavenskoga književnog jezika, obično na fonetsko-fonološkoj razini, jer je to premalo za iole sustavniju obradu niza važnih pitanja. Hrvatski paleoslavisti kadšto upotrebljavaju termin redakcija, kadšto termin »hrvatski tip staroslavenskoga jezika«, ali nije teško nabrojiti one tvrdnje u kojima se svi slažu i koje su vidljive već pri iole ozbiljnijem zagledavanju u tekstove: a) Već u najstarijem razdoblju hrvatske pismenosti zamijenjeni su nosni samoglasnici: na mjestu stražnjega ρ javlja se u , a na mjestu prednjega φ od 11. stoljeća dolazi e (rjeđe a). Sačuvan nam je samo jedan jedini ostvaraj grafema φ , u četvrtom retku *Bašćanske ploče*; b) Samoglasnik *jery* zamijenjen je samoglasnikom i ; c) U 11. stoljeću izjednačili su se jerovi (poluglasi) kao posljedica depalatalizacije: glagoljski najstariji tekstovi bilježe samo *jor*, a u kasnijim stoljećima mjesto jerova »markirat« će štapić i apostrof; d) Glagoljski grafem *šta* u hrvatskoglagojskim tekstovima označava [č], [šć] i, rijetko, [št]. Te se osobine mogu vidjeti npr. u tekstu *Bečkih listića*, odlomku misala iz 11. ili početka 12. stoljeća, kojim počinje hrvatska redakcija (hrvatski tip) općeslavenskoga književnog jezika.

A vidite li kolъ stra/šъnъ/
 estъ pьklъ.iděže mlviti /e/stъ vsěmъ lъživimъ./i/
 dъěvlomъ vъ vѣki: azъ
 esmъ o)тъ)съ s(i)нъ s.(ve)ti d(u)hъ.mn/ě/
 se klaněūt. a(n)g(e)li i arh(an)g(e)li.
 g(ospodъ)mъ našimъ PO BRA/Š/.
 Vъsuda tvoego radi.eže /es/
 mъ vъzeli m(o)lītvmi ap/ostolъ/
 tvoihъ. ihъže pametъ čt/emъ/.
 pom(i)lui ni. M(A)ŠA EDINOG/O/
 Podaždъ m(o)līmъ se v'sem/ogi/
 vѣčni b(ož)e:... da blažena/go/
 /a/p(osto)la tvoego: lm(e) r(e)къ. prošen(ъemъ)
 ego ot vsěhъ pōgubъ d/a/
 /sъ/vlěčemъ se:

U raspravama o hrvatskom tipu općeslavenskoga književnog jezika naći ćemo imenovanja i nekih drugih značajki: da hrvatski tip dobro čuva razliku među aoristima, da imenička i zamjenička deklinacija dobro čuvaju starinu, a pridjevska se rano pomlađuje, da se dobro čuvaju kraći participi itd. Najčešće, međutim, ništa ne znamo o ritmu kojim su pojedine osobine ulazile u naše glagoljaške tekstove, a osim toga nabrojene

i druge tvrdnje predstavljaju skup značajki koje bi trebalo razvrstati s obzirom na to govore li one o nečemu što je zajedničko klasičnom staroslavenskom i njegovoj hrvatskoj varijanti (npr. čuvanje razlike među aoristima) ili govore o razlikama (npr. nosni samoglasnici u općeslavenskom književnom jeziku prema *u*, *e* u hrvatskom tipu toga jezika). Hrvatski tip sastavljen je, razumije se, i od onoga što je isto i od onoga što je različito, ali morali bismo drukčije definirati redakciju, možda iskoristiti različite nazive (redakcija, recenzija, tip, varijanta) koji kadšto pokrivaju isti sadržaj, ili im se sadržaji preklapaju, da preciznije odredimo odnose. Istraženost hrvatskoglagoljskog korpusa omogućuje da se samo o nekim pitanjima argumentiranije raspravlja. O važnim pitanjima, kakvo je npr. pitanje periodizacije, oslanjamo se često na stavove pojedinih istraživača, koji su temeljeni više na njihovu iskustvu nego na argumentima o kojima bi se onda moglo raspravljati pa ih (ne) usvojiti.¹¹ Istraženost fonetsko-fonološke razine je solidna pa nam to onda omogućuje da npr. raspravljamo je li fonemski inventar hrvatskoga tipa općeslavenskoga književnog jezika isti s onodobnim čakavskim inventarom ili mu moramo dodati *jat*, pa možda i štogod drugo; možemo raspravljati o jerovima o realizaciji fonema *šta*, *deriv* i uopće o odnosu grafema i fonema u hrvatskoglagoljskim tekstovima.¹² Na drugim jezičnim razinama istraženost je slabija pa smo još prilično daleko od vremena kad ćemo moći sigurnije opisati hrvatski tip općeslavenskoga književnog jezika. Neistraženost nije samo posljedica malobrojnosti istraživača i istraživanja nego i teškoća s kojima se sretne svatko tko počne razvrstavati elemente genetski srodnih sustava. Sve to za posljedicu ima npr. da ne možemo posve sigurno imenovati idiom kojim je pisan možda najslavniji hrvatski tekst – *Bašćanska ploča* jer se samo uz puno ograda možemo odlučiti na termin »staroslavensko-hrvatski amalgam« ili za termin »hrvatska redakcija staroslavenskoga jezika«.¹³ Kako to nije slučaj samo s jednim tekstom,

¹¹ Indigenu hrvatsku redakciju općeslavenskoga književnog jezika Josip Hamm dijeli na 3 perioda:

»1. do sredine XIV. stoljeća (slobodan i neprisiljen, spontan razvitak prema starim predlošcima, 2. od sredine XIV. stoljeća do *Pašmanskoj brevijari* i *brevijari Ilirico 5/6* do prvih štampanih glagoljskih knjiga (revizija tekstova uz istodobno osvježanje jezika) i 3. svršetak XV. stoljeća i prva polovina XVI. stoljeća (prilagodavanje novim vremenima, pokušaj normiranja književnog jezika za štampana glagolska djela)«. Vidi J. Hamm, *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika*, Slovo 13, Zagreb 1963, str. 66.

¹² O tome vidi npr. J. Tandarić, djelo navedeno u bilješci 8; Stj. Damjanović, *Jedanaest stoljeća nezaborava*, Osijek-Zagreb 1991, str. 68–82, M. Mihaljević, *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*, Zagreb 1991.

¹³ U *Bašćanskoj ploči* je npr. zakon otvorenih slogova poštovan bolje nego u većini kanonskih staroslavenskih tekstova, *for* se nikada ne zamjenjuje punim samoglasnikom, *jat* se piše u skladu sa staroslavenskom normom itd. Za uistinu vrlo malo jezičnih osobina može se reći da ne pripadaju staroslavenskom. Vidi o tome: Stj. Damjanović, *Jezik Bašćanske ploče*, Fluminensia 1–2, Rijeka 1990, str. 71–77.

otežani su nam odgovori na važna pitanja kao npr. ono je li staroslavenski jezik bio sveden (i od kada) samo na funkciju liturgijskog jezika ili je obavljao i neke druge funkcije? Od *Bašćanske ploče* (oko 1100.) do npr. *Zapisa popa Martinca* o Krbavskoj bici (1493) stalno nalazimo i neliturgijske tekstove u kojima su znatni dijelovi pisani prvim slavenskim književnim jezikom. Hrvatski glagoljaši, dakle, s jedne strane njeguju prvi slavenski književni jezik pa je on onda i hrvatski književni jezik, s druge strane oni stalno sudjeluju u procesu kojim se želi izgraditi prihvatljivi zajednički književni idiom sastavljen od elemenata više sustava.

5. S jezičnoga je gledišta posebno zanimljiv onaj dio hrvatskoglagoljskog korpusa u kome dolazi do interferiranja jezičnih elemenata iz općeslavenskoga književnog jezika i elemenata iz hrvatskih idioma, prije svega čakavštine, ali i kajkavštine u većoj mjeri i ranije nego što se obično misli.

Ako pod interferiranjem podrazumijevamo »križane izraze«, tj. preklapanje jezičnih izraza iz različitih sustava na istom sadržaju (npr. leksički morfem je hrvatski, a pripadajući mu gramatički je staroslavenski ili obrnuto), onda valja reći da je takvih pojava u hrvatskoglagoljskim tekstovima malo. Ako, međutim, termin shvatimo kao supostojanje elemenata iz različitih sustava za isti jezični sadržaj, onda možemo reći da je interferiranje u našim tekstovima često. Pažljivo zagledanje u te tekstove nameće zaključak da je elemenata prvog slavenskog književnog jezika u njima ipak manje nego što se čini na prvi pogled. Suvremeni čitatelj obično pomisli da je sve ono što ne razumije u hrvatskoglagoljskom tekstu u taj tekst stiglo iz staroslavenskoga. Zaboravlja se pritom da su ti tekstovi nerijetko stari pola milenija, a kadšto i više i da im je osnovica čakavska, što jedno i drugo može otežati razumijevanje. Prebacivanju »krivnje« na prvi slavenski književni jezik pridonosi i sam pogled na grafiju jer je grafijska razina ona na kojoj je utjecaj općeslavenskoga književnog jezika najočitiji; mnoštvo »jerova«, apostrofa, nerijetko pisanje in continuo itd. nesumnjivo je nanos tradicije i sigurno je da svi elementi toga nanosa nisu bili funkcionalni, ali moramo voditi računa i o tome da se naši stavovi o pravilnom pisanju znatno razlikuju od stavova starih pisaca i pisara. Šarenilo (orto)grafijsko kazuje nam da su staroslavenski tekstovi služili kao prvi uzor u izgradnji tekstova pisanih hrvatskim sustavima, ali i to da su glagoljaši muku mučili u iznalaženju odgovarajućih grafijskih rješenja, tj. u prilagođavanju (orto)grafije hrvatskom (čakavskom) fonološkom sustavu. Unatoč svemu šarenilu kadšto se jasno vidi namjera da se rješenja usustave, a neke od mnoštva mogućnosti koriste se i u stilističke svrhe.¹⁴

¹⁴ U *Kolunićevu zborniku*, hrvatskoglagoljskom tekstu iz 1486. godine, koji se sastoji od korizmenih propovijedi i traktata o sedam smrtnih grijeha, autor se ovako koristi šarenilom izgovornih i grafijskih mogućnosti:

- ot' sirotъ ali ot' vdovic, od' općina ali od' gospodina
- k našem dobru i ka užitku
- i s lažami i sa ožuru, itd.

Analiza na fonetsko-fonološkoj razini potvrđuje misao da staroslavenskih elemenata ima u ovom dijelu glagoljaškog korpusa manje no što se obično misli: iz prvoga slavenskog književnog jezika nesumnjivo je jedan broj ekavizama poneki *jer* u korijenu riječi, povremeno javljanje fonema *žd* i, možda, udvojeni suglasnici. Nijedan od tih elemenata ne dolazi jako često i svi su vezani za određene (najčešće biblijske) kontekste. Kontekstualna uvjetovanost nerijetko je povezana sa željom da se uspostavi svojevrсна harmonija jezičnih elemenata, tj. na jednom se mjestu koncentriraju elementi koji pripadaju istom sustavu. Ta je pojava podjednako značajna i za liturgijske tekstove, samo što je čestotnost u njima znatno manja.¹⁵

Udio općeslavenskoga književnog jezika u deklinaciji imenica u ovom dijelu glagoljaškog korpusa vidi se u singularnom lokativnom obliku imenica svih triju rodova gdje najčešće nalazimo *jat*, u dativnom *-ovi/-evi*, instrumentalnom *-uju*, *-uju* i nultom gramatičkom morfemu u akuzativu sg. muškoga roda za živo. Sve nabrojene osobine javljaju se sporadično, osim lokativnog *jata*. Staroslavenski elementi kod zamjenica i pridjeva još nas jednom uvjeravaju kako su hrvatski glagoljaši staroslavensku tradiciju osjećali svojom; bila je ona za njih vrelo iz kojega su crpili kad god im je što zatrebalo. U *Kolunićevu zborniku* nalazimo ovakve primjere: ... *p'tice nebeskie i ribe morskie* (gen. sg.), *v carstvo nebeskoe, na vo mesto mučnoe, na goru maslinskuju, o desnuju tebe* itd. Kad bismo pažljivo promotрили ukupni glagoljaški neliturgijski korpus, vidjeli bismo da se ovakvi primjeri najčešće odnose na srednji i ženski rod, jer hrvatski sustavi nisu imali mogućnosti da razlikuju (u tom segmentu) određenost i neodređenost. S druge strane kontekst je biblijski, za glagoljaša on ima značajku opće poznatosti, a osim toga glagoljaš zna da u staroslavenskom općepoznati kontekst zahtijeva određeni pridjevski oblik. On poseže u svoju tradiciju da bi pisao u skladu sa svojim shvaćanjima preciznoga i lijepoga izražavanja. No takvi mali primjeri i opet svjedoče da on tu tradiciju itekako pozna.¹⁶ Zbog brojnosti primjera u kojima dolaze, genitivni oblici s gram. morfemom *-ago*, *-ego* uzimaju se kao osobito mar-

¹⁵ Tvrdnju o uspostavljanju harmonije jezičnih elemenata ne treba shvatiti kruto. Želi se samo upozoriti na jednu pojavu, ali nikako se pritom ne želi tvrditi da nemamo drukčijeg, pa i spomenutom načelu suprotnog, organiziranja jezičnih elemenata. U *Vinodolskom zborniku*, hrvatskoglagoljskom tekstu iz početka 15. stoljeća, uz zamjenicu *ča* redovito dolazi ikavski refleks *jata* (*da ovoga se varimo ča reče am'broz'*), a kada upotrebljava zamjenicu *kai*, neće nikada uz nju staviti ikavski oblik. Ako ne upotrebljava ekavizam, onda je leksem napisan s grafemom *jat* (*da ovoga se varimo kai reče am'broz'*). U već spominjanom *Kolunićevu zborniku* naći ćemo i takvih, ali i suprotnih primjera.

¹⁶ Zanimljiva je s tim u vezi uporaba zamjenice *az(ъ)* koja se često javlja i u neliturgijskim tekstovima. S jedne strane lako je uočljivo da se ta zamjenica upotrebljava onda kad se prepričava biblijski tekst. S druge strane, neki će autori učiniti i mnogo više. Tako npr. u *Kolunićevu zborniku* Bog za sebe može reći i *ja* i *azъ*, a čovjek samo *ja*.

kantan »import« iz prvoga slavenskog književnog jezika. No već u samom početku hrvatskoglagoljske neliturgijske književnosti ti se oblici zamjenjuju hrvatskim *-oga, -ega*; i opet su oblici iz staroslavenskog najčešće tamo gdje se citira ili bar prepričava Biblija, ali zanimljivo je i to da mnogi autori kad upotrebljavaju te staroslavenske oblike, obično poštuju poredak u kome atribut dolazi na drugo mjesto. Uz spominjane oblike dolazi i manji broj primjera s gramatičkim morfemom *-ogo*, dakle oblika koji predstavlja otklon od obiju normi (staroslavenske i hrvatske) i koje možemo u najstrožem smislu uzeti kao posljedicu interferiranja (npr. *sladkogo sina, dobrogo gospodina* itd.).

Različit odnos pisaca prema tradiciji mogao bi se pokazivati na mnogim odsječcima jezičnoga sustava, npr. na participima, na izmjeni gram. morfema *-m*, i *-u* u prezentu ili na nekom trećem, ali na sve je to već višeput upozoreno.¹⁷ Bilo da suvremene mu čakavske elemente kombinira sa staroslavenskim ili sa hrvatskim iz starijih razdoblja, glagoljaš je uvijek u potrazi za što stabilnijim književnim jezikom koji bi, po njegovu shvaćanju, trebao izabrati iz svega što nudi tradicija i suvremenost. U skladu s tim je još jedan glagoljaški potez neobično važan u povijesti hrvatskoga književnog jezika: uvest će u knjigu kajkavštinu.

Taj postupak je posve u skladu s uvijek očitom glagoljaškom težnjom da se bude čitan i razumljiv na što širem terenu. Hrvatski filolozi rado ističu činjenicu da je u hrvatskoj knjizi prije no u mnogim drugima narodni jezik sebi izborio mjesto, ali se obično zaboravlja da to dugujemo u prvom redu glagoljašima. Nikako se ne može prihvatiti mišljenje da je uvođenje kajkavštine u glagoljsku knjigu posljedica stanja koje nalazimo na terenu gdje se dodiruju čakavski i kajkavski. Takvo što moglo bi se dokazati samo ako bi se pokazalo da su svi veći neliturgijski tekstovi podrijetlom iz tih, prelaznih čakavsko-kajkavskih zona! Nitko nije mogao spontano oblikovati rečenicu kao što je ova iz *Petrisova zbornika* (1468):

»I reku emu anjeli vraž'i ki ga budu držali:
čto se žalostiš ubogi človeče, i kai se mećeš,
i zač trepećeš.«

Povijesna dijalektologija hrvatska ne pruža nam dovoljno podataka da bismo kod nabiranja kajkavizama u hrvatskoglagoljskim tekstovima 15. stoljeća (i to samog njegova početka) bili potpuno sigurni da negdje nismo pogriješili, da nismo svoj današnji jezični osjećaj projicirali na 15. stoljeće. Nema sumnje da kajkavskom osobinom moramo smatrati protetsko *v* (u našim se tekstovima javljaju oblici *vuči, vuli, vuskimi, vulici* itd. uz, dakako znatno češće, *uči, uli, uskimi, ulici*), prefiks *s* u leksemima kao što su *sopet, spametiti se*, pojednostavljivanje suglasničkih skupova (*vl > l: vlasi/lasi, tvr > tr: tvrdi/trdi, obv > ob: obvezan/obezan, stv > st: stvo-*

¹⁷ Usp. E. Hercigonja, djela nav. u bilješci 4; Stj. Damjanović, djela nav. u bilješcima 6 i 12.

riti/storiti itd.), disimilaciju inicijalnog *mn > vn* (mnogi/vnogi), pojava fonema *č* namjesto *ć* (*obečanoju zemlju, zločudna, (h)oće*). Možda tim elementima smijemo dodati sufikse *-š-*, *-kš-* za stupnjevanje pridjeva (*veći : vekši, mani : manši*), sigurni su kajkavizmi trenutni oblici prezenta pomoćnog glagola biti (*bum, buš*), nastavak *-me* u 1. licu množine prezenta (*hoćeme*) te čuvanje tematskog morfema u 3. licu množine prezenta (*želijju, oprostraniju*). Pribrojiti možemo imperativno *-e-* (*privezete* mj. *privezite*), izjednačavanje vokativa s nominativom (*o sveta čistoća, r'ci mi ti mužu ili žena, zdrava mor'ska zvez'da božiê mati* itd.), izvanredno mnogo leksema među kojima se najčešće javlja u glagoljaškim tekstovima onaj za kajkavštinu najreprezentativniji (*kaj*) itd. Sve nabrojene i mnoge druge kajkavske elemente srećemo u hrvatskoglagojskim tekstovima od početka 15. pa do kraja 16. ili početka 17. stoljeća.¹⁸ To znači da je kontinuitet kajkavske pisane riječi u filološkim interpretacijama oštećivan za čitavo stoljeće jer se početkom smatralo djelo Mihalja Bučića i *Molitvene knjižice* Katarine Zrinske (1560), a proučavanja glagoljaškog korpusa pod tim vidom pokazala su da i početke miješanja hrvatskih sustava treba tražiti znatno ranije od 16. stoljeća (naime, čakavsko-štokavsko interferiranje iz toga doba uzimalo se kao početak te pojave u hrvatskoj knjizi).

Uvođenjem čakavštine, pa onda i kajkavštine, u knjigu hrvatski su glagoljaši na najbolji način očitovali demokratičnost svojega duha. Iako pripadnici rimske crkve, suprotstavili su se latinskom univerzalizmu u njoj i čuvali staroslavenski jezik i ćirilometodsko književnojezično nasljeđe. Kad im se učinilo da funkcionalnost pisane riječi zahtijeva da uvedu hrvatske sustave, učinili su i to. Jezik su očito smatrali važnim sredstvom za ostvarivanje još važnijih ciljeva. Njihov prosvjetiteljski stav jasno je izrazio jedan od autora *Petrisova zbornika* kad je napisao: »Nam je biti meštrom i učiti i prosveščati plku tmu...« Svako novo istraživanje njihova djela potvrđuje da je njihova, tj. glagoljska knjiga, temelj ukupnom kasnijem razvoju hrvatske književnosti i hrvatskoga književnog jezika.

¹⁸ E. Hercigonja, *Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća* (prilog istraživanju kontinuiteta hrvatskoga književnog jezika). *Croatica* 5, Zagreb 1974, str. 169–245., u proširenom obliku radnja je pretiskana u autorovoj knjizi *Nad iskonom hrvatske knjige*, Zagreb 1983, str. 303–386. Autor nabraja u svojim radovima ove neliturgijske tekstove zahvaćene tom pojavom: *Vinodolski zbornik* (poč. 15. st.), *Petrisov zbornik* (1486), *Koluničev zbornik* (1486), *Greblov korizmenjak* (1498?), *Korizmenjak IIIa 19* (14/16. st.), *Homilijar na Matejevo evanđelje* (kraj 15. st.), *Tkonški zbornik* (poč. 16. st.), *Disipuli* (Heroltovi, krčki rukopis, sredina 16. st.), *Zgombičev zbornik* (sredina 16. stoljeća), *Grškovičev zbornik* (sredina 16. st.). Tom popisu valja dodati brojne pravne listine koje su također zahvaćene tom pojavom.

РЕЗЮМЕ

ХОРВАТСКИЕ ГЛАГОЛЯЩИ И НАЧАЛО ХОРВАТСКОГО
ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Принято считать, что хорваты получили литературный язык в XIX ст., благодаря деятельности хорватских возродителей во главе с Людевитом Гайем. Действительно, тогда впервые один из хорватских литературных языков можно называть *стандартным*, в отличие от термина *литературный*, которым можно обозначать идиомы, не обязательные для целой национальной территории, но являющиеся упорядоченными /нормированными/, полифункциональными и т. п. Хорватская культура в течении своей длинной истории пользовалась несколькими литературными языками.

От IX /X/ по начало XVI ст. хорватская культура пользовалась тремя письмами: глаголицей, западной кириллицей /боснийской азбукой/ и латиницей. Но все-таки, тексты, использующие разные письма /шрифты/ представляют собой органическое целое; такой целостности уже не будет в XVI ст., и возобновится она опять только у XIX ст. Глаголический компонент преобладает в первой фазе истории хорватского языка /первые хорватские кириллические тексты появляются в XIX ст., а первые латинические – в XIV ст./ Хорватские народные идиомы записаны на этих трех письмах, и в таких текстах мы только спорадически обнаруживаем элементы церковнославянского языка. Но глаголицей записаны и амальгамированные тексты, созданные из элементов церковнославянского языка и элементов хорватских идиом /в первую очередь чакавщины, но также и кайкавщины/. Амальгамированность обусловлена стремлением текста быть воспринятым на более широком пространстве, а возможна она в результате отсутствия силы, которая консервировала бы старославянский язык и не позволяла бы более сильное внесение элементов из хорватских народных идиом. Большое количество текстов, разнообразных по содержанию, появляется в XIV ст., и поэтому наши исследования ориентированы в первую очередь на XIV и XV столетие: тогда уже отмечаются выборы языковых средств, обусловленные предназначением текста.